

Johannes Aavik ja vene kirjandus: biograafiline ja kultuurilis-ideoloogiline kontekst¹

Tatjana Stepaništševa

Teesid: Johannes Aaviku ilukirjanduslikud tõlked täitsid tema jaoks eelkõige rahvuskeele uuen-damise rolli, seetõttu jäid originaali stiil ning autori väljendusvahendid tema enda keeleuuen-duste taustal tagaplaanile. Ent tõlgitavate teoste valik oli tingitud eluloolistest ning kultuurilis-ideelistest teguritest, mille rekonstrueerimine ongi siinse artikli uurimisobjektiks. Eesti ja vene kultuuri vahekorra spetsiifika 20. sajandi esimesel veerandil tingis Aaviku pöördumise nimelt vene kirjanduse retseptiooni poole. Nagu artiklis näidatud, oli see komplitseeritud seostes tollaegse kultuuri ja poliitilise olukorraga Eestis.

DOI: 10.7592/methis.v20i25.16566

Märksõnad: Johannes Aavik, keeleuendus, ilukirjanduse tõlge, eesti-vene kultuurikontaktid, Fjodor Dostojevski

Käesolev artikkel jätkab 20. sajandi algul Eesti Vabariigis ilmunud vene kirjandus-klassika tõlgete uurimist, mille algus on avaldatud Johannes Aaviku tõlkeseeriat „Hirmu ja õuduse jutud“ (1914–1928) käsitlevas artiklis (Stepaništševa 2018). Eesti kultuuriloos on Aavik ennekõike tuntud kui keeleuenduse eestvedaja, vähemal määral on uuritud tema ilukirjanduslike tõlkeid. Eraldi uurimisobjektina ei ole varem käsitletud Aaviku ilukirjanduslike tõlkeid vene keelest, kuigi neid ei ole vähe ning lisaks tõlkimisele oli Aavik tegev ka teiste tõlkijate tekstide toimetamisel. Aaviku materjalivalik oli spetsiifiline – tema põhieesmärgiks ei olnud mitte võõr-keelse (prantsuse, inglise, soome, saksa ja vene) kirjasõna tutvustamine eesti luge-jale, vaid keele uuendamine, lähtumata originaalteksti autori stiilist või teose kul-tuurilisest väärtusest. Valikukriteeriumiks oli teose köitvus tõlkija silmis ja massi-lugeja jaoks, ent originaaltekst oli ikkagi vaid keeleuenduse vahendiks. Muuhulgas viitab sellele tõlgitud ilukirjanduse avaldamine „Keelelise uuenduse kirjastiku“ sarjas, kus ilmusid ka keeleuendusele pühendatud brošüürid.

1 Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeeriumi institutsionaalne uurimisgrant „Tõlkeideo-loogia ja ideoloogia tõlkimine: kultuuridünaamika mehhanismid Eestis vene ja nõukogude võimu tingimustes 19.–20. sajandil / Ideology of Translation and Translation of Ideology: Mechanisms of Cultural Dynamics under the Russian Empire and Soviet Power in Estonia in the 19th – 20th centuries“ (IUT34-30).

Johannes Aavik
Kuressaares.
EKM EKLA, A-160: 16.

Sarnase hinnangu Aaviku ilukirjanduslikule tõlketegevusele on andnud Anne Lange raamatus „Tõlkimine omas ajas: kolm juhtumiuuringut eesti tõkeloost“ vii-
tega Aaviku raamatule „Keeleuenduse äärmised võimalused“ (1924):

20. sajandi esimesel poolel teenis tõlkimine sageli eesti kultuuri moderniseerimise ja „peenendamise“ eesmärki ning tõlkimisega loodi „kultuurirahvast“. Eesti keel kandis tõlkes ositi keeleuenduslikku, lähtekeele semantikast üle kantud tähendust [. . .] Aaviku keelekäsitlus ei olnud omas ajas ainus, aga erandlikuna väljapaistev ja mõjus, nii et sajandi esimese poole tõlkeid lugedes on põhjust mõelda, et need on eesti kultuuri ja keele sihipärase moderniseerimise kaasaegsed. (Lange 2015, 12)

Sama eripära Aaviku tõlkepraktikas mainib ka Tiina Aunin, seda juba konkreetse materjali põhjal Edgar Allan Poe eestistamisele pühendatud artiklis („Poe in Estonia“ kogumikus „Poe Abroad: Influence, Reputation, Affinities“):

Aaviku vaimustus Poe'ist ulatub 1903. aastasse, kui tema tõlgitud novell „Reetlik süda“ ilmus ajalehes *Postimees*. Baudelaire'i sarnase kirglikkusega jätkas Aavik Poe teoste tõlkimist ning need tõlked on jäänud eesti keeles senini unikaalseks. Tema eesmärgiks oli keele uuendamine ning selle paindlikkuse suurendamine.² (Aunin 1999, 27)

Mõistagi silub tõlkija selline hoiak vahesid tema lähenemisviisis eri rahvuskirjandustele: tõlke sihtkultuuri keel lõppeesmärgina vähendab originaali keele ja kultuurilise tekkeloo tähenduslikkust. Sellegipoolest vajab käsitlemist Aaviku pöördumine vene kirjanduse poole Eesti kultuurilise ja rahvusliku iseseisvuse eest võitlemise ajajärgul.

1910. aastate lõpule ja 1920. aastatele langeb poliitilisest olukorrast tingituna eesti intelligentsi ümbersuhestumine Venemaa, vene kultuuri ja kirjandusega. Vene impeerium, kuhu kuulusid Eesti- ja Liivimaa, sai – nii ootuspäraselt kui ka ootamatult – tema alamate omandiks. Endised „rahvuslikud ääremaad“ said iseseisvateks riikideks, ent mälestus endisest valitsemiskorrast mõjutas suhtumist enamlaste Venemaasse. Endiste ja uute arusaamade koosluses kujunes rahvusliku haritlaskonna suhtumine kõigesse, mis oli seotud Venemaaga, sealhulgas vene kultuuri. Need protsessid leidsid kajastust publitsistikas, ilukirjanduses ning muidugi ilukirjanduse tõlkimise vallas. Just nimelt sellest vaatenurgast lähtub käesolev käsitlus Aaviku kirjastamis- ja tõlkeprojekti vene kirjandusele pühendatud osast.

Aaviku tutvus vene keele ja kirjandusega: algus

Aaviku suhtumine vene keelde, kirjandusse ja kultuuri oli loomulikult tingitud poliitiliste faktorite mõjust. Aavik alustas kooliteed Balti kubermangude massilise venestamise ajal, mil kogu õppetöö viidi üle vene keelele. Koolis omandas Aavik vene ja saksa, gümnaasiumis – ladina ja prantsuse keele. Pärast ühte aastat Tartu ülikooli vanade keelte osakonnas oli Aavik sunnitud üle minema Nežini Ajaloo ja Filoloogia Pedagoogilisse Instituuti, mis pakkus tulevastele õpetajatele priid ülalpidamist. Nežinis aastatel 1903–1905 tegeles Aavik peamiselt vanade keelte, samuti

² „Aavik's fascination with Poe goes back to 1903, when his translation of 'The Tell-Tale Heart' was published in the newspaper *Postimees* [Postman]. With a fervor similar to Baudelaire's, Aavik continued to produce translations of Poe that are unique in the Estonian language. His goal was to modernize the language and make it more flexible.”

prantsuse ja saksa keelega, järgides juba väljakujunenud huvidesuunda. Vanaaeg, vene ajalugu, loogika ja kirikuslaavi keel kõitsid teda vähe. Vene kirjanduse vastu Aavik erilist huvi ei tundnud, vaid luges neil aastatel hoopis Juhani Ahot ja Paul Bourget'd.

Õpingud Nežinis oli loomulikult sunnitud valik ning Aavik ei vältinud mitte ainult süüvimist kohalikku ellu, vaid koguni igasuguseid kokkupuuteid sellega. 1905. aastal, kui linnas algasid rahutused, „liberaalide“ (nendeks peeti üliõpilasi ja professoreid) tagakiusamine ja juudi pogrommid, jälgis Aavik seda enda sõnul „ükskõikselt ja külma rahuga“ ega lasknud „revolutsioonil ja kontrrevolutsioonil häirida oma rahu ja isiklike harrastusi“ (Aavik 2010, 217–218). Rahutuste tõttu katkes Nežinis õppetöö ning Aavik sõitis ära, et mitte kunagi naasta, kuigi see ähvardas teda tõsise trahviga (õppetöö pooleli jätnud tudengid kohustusid maksma juba läbitud kursuste eest ning tasu oli küllaltki märkimisväärne). Hiljem on Aavik Nežini vilistlase väljavaateid hinnanud skeptiliselt:

Kui oleksin Neežinisse tagasi läind ja sääalse Instituudi lõpetand, siis oleks mulle õpetaja koht määratud kuhugi Venemaale, ja väga võimalik, et ma oleksin sinna jäändki, sääal koguni abiellund venelannaga. Mine tea, kuidas siis mu elusaatus oleks kujonend. Võib-olla oleksin inimesena õnnelikomgi olnud. Vaevalt aga oleksin siis hakand eestikeele uuendusega tegotsema. (Aavik 2010, 220–221)

Vene kirjandus „tabas“ Aavikut ootamatut Helsingis, kuhu ta oli edasi õppima sõitnud. 1906. aasta jaanuaris tuli Helsingisse Maksim Gorki, et esineda töölismii-tingul. Soome sotsiaaldemokraadid korraldasid tema auks ühes restoranis vastuvõtu, kuhu Aavik väga tahtis minna, ning üks tema tuttav, eesti sotsiaaldemokraatliku ühingu esimees, kandis ta ühingu nimekirja. Aavik sai Gorkiga tuttavaks ning surus tal kätt, mille tõttu sattus politsei järelevalve alla, jäi ilma Jalta gümnaasiumi õpetajakohast ning ei saanud kohta ka Tartu gümnaasiumis – see juhuslik sotsiaaldemokraatide hulka sattumine läks talle kalliks maksma (vt sellest Chalvin 2010, 42–43).

Keeleuuenduse eestvedaja ja tema ajastu

Kuigi Aaviku elulugu ja tegevus on tervikuna hästi teada (vt eelkõige monograafiat temast (Chalvin 2010) ja Aaviku publikatsioonide ning tema kohta 1996. aastani ilmunud tööde bibliograafiat (Vihma 2000)), on siiski vajalik mainida järgneva käsitlemise jaoks olulisi sündmusi Aaviku elus ja tegevuses. Aavik sai filoloogilise hariduse ning suurema oma elust tegeles eesti, prantsuse ja ladina keele õpetamisega. Juba õpinguaastail kuulus ta rahvuslikult mõtleva eesti intelligentsi hulka (üliõpilasselts,

kirjanikud, ajakirjanikud, kunstiringkond) ning oli üks Noor-Eesti rühmituse loojaid ning aktiivseid liikmeid. Nooreestlased püstitasid loosungi „Enam kultuuri! Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!“ – nende eesmärgiks oli rahvusliku kultuuri arendamine ja selle rikastamine euroopalike saavutustega (osalt vastukaa- luks vene ja saksa survele).

Teiste rühmituse liikmete seas paistis Aavik silma erilise, selgelt määratletud tegevussuunaga – mitte kirjandusliku, vaid kriitilise ja teaduslik-publitsistlikuga. Aavik oli keeleteadlane, täpsemalt keeletehnoloog. Aaviku elutee algul oli eesti keele normeerimine ja kodeerimine juba hoos ning Aavik, vastavalt oma kalduvus- tele ja huvidele haridusküsimuste, eriti aga keeleõppe valdkonnas pidas selles protsessis osalemist oma missiooniks. Aavik pühendas aastakümnete jagu visa tööd oma lakkamatult lisanduvate uuenduste propageerimiseks. Vaatamata sel- lele, et uuenduste eestvedajaks ja levitajaks oli sageli tema üksi,³ võeti neist terve rida kasutusse, kümned uued sõnad ja mitmed grammatilised vormid kinnistusid keeles.

Aaviku edu põhjuseks keele reformimisel oli erakordselt soodus koha, aja ja isiksuse kokkulangemine. Aavik tegutses rahvusliku, seejärel riikliku ülesehitus- töö ning intensiivse rahvuskeele normeerimise ajal, olles ühtaegu erialaselt hari- tud ning piisavalt kirklik, et suunata protsessi omaenese perspektiividest lähtudes. Rahvuse väikesearvulisus, kompaktne asustus, suuremate seisusevahedeta suh- ted ning haritlaskonna autoriteet soodustasid uuenduste elluviimist, vaatamata sellele, et keelevaidluste võitjapooleks osutusid kokkuvõttes konservatiivid, Aaviku vaenlased.

Raimo Raag, mahuka eesti keele ajaloole pühendatud uurimuse „Talurahva kee- lest riigikeeleks“ autor, võrdleb Johannes Aaviku töid selliste teadlaste ja kultuuri- tegelaste tegevusega nagu Vuk Stefanović Karadžić, Ivar Aasen, Eliezer Ben Yehuda, mis on silmapaiste just üksikisiku jõulise panuse poolest rahvuskeele arengusse (Raag 2008, 22). Kõige enam ühendab neid isikuid kuulumine rahvusliku ülesehitus- töö ajajärku (19. sajandi algusest kuni 20. sajandi alguseni), mil tekkisid soodsad tingimused selliste mastaapsete projektide elluviimiseks nagu uue rahvuskeele loomine või „kadunud“ keele taaselustamine üksikisikute jõududega (väljaspool rahvuslikku liikumist oleks sellise indiviidi töö määratud loomulikult nurjumisele).

Aaviku keeleteadusliku töö aluseks olev idee ühtis sisuliselt Noor-Eesti üles- kutsega „Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!“. Aaviku arvates jäi eesti

3 Kuni 1921. aastani andis Aavik raamatuid ning brošüüre välja oma kulu ja kirjadega (Tauli 1982, 34).

keel Euroopa kultuurkeeltest (eelkõige prantsuse keelest) arengult maha.⁴ Seepärast tuli keelearendamises lähtuda just nendest, aga ka soome keelest kui „kultuursemast“ sugulaskeelest. Lisaks võis kasutada eesti murrete sõnavara ja grammatika ressursse. Eesti keelel jäi Aaviku arvates vajaka kultuurikeeltele omasest peenusest, paindlikkusest, selgusest, leksikaalsest mitmekesisusest. Kaasaegset eesti keelt nimetas Aavik rõivakeeleks.

Mahajäämuse likvideerimiseks oli Aaviku sõnul vajalik sõnade laenamine või konstrueerimine. Teistel juhtudel tuli leida asendus juba olemasolevatele sõnadele, kuna need ei paistnud küllalt peened, ilusad, kõlavad, „kultuursed“, näiteks *külasmata* asemel *väisama*, sest esimene oli „halb sõna“⁵ (kõige sagedasemad negatiivsed hinnangud sõnale või stiilile Aaviku päevaraamatus on *lohakas*, *labane*, *kohmakas*, *naiivne*; positiivsed vastavalt *ilos* (s.t ilus), *peen*). Esteetilisus, selgelt subjektiivne kriteerium, mängis rolli ka grammatiliste, foneetiliste ja graafiliste uuenduste väljatöötamisel (Raag 2008, 146–147).

Keeleuuenduse programm Aaviku kavatsetud ulatuses oli loomulikult utopia. Paljud ettepanekud olid ratsionaalselt põhjendatud, kuid visandatud muutuste mastaapsus, mitmetel juhtudel nende subjektiivne esteetiline põhi ning meelevaldsus⁶ tegid selle teostamatuks. On iseloomulik, et teisi samavõrra kõigutatuid

4 Aja jooksul muutus Aavik selle idee järgimisel radikaalsemaks, vt näiteks Mati Hindi kokkuvõtet: „Aavik vaatas eesti keelele väljastpoolt, läbi teiste keelte prisma. Eesti keele erinevused ja omapära muutuvad niisuguses vaates puudusteks, mida tuleb hakata parandama. Eesti mentaliteedis on kinnistunud kõige võõra paremakspidamine ning ka keeleuuenduses avaldub see selgelt. Igas keeles leidub parandamist vajavat, aga keeleideoloogiana on keele ümbertegemine võõraste mallide järgi põhimõtteliselt vale. [. . .] Aaviku kunstsõnade loomist innustas teooriat asendanud kinnisidee, et tähtsamate võõrkeelte sõnade iga tähendusvarjundi vasteks tuleb eesti keeles leiutada omaette tüvisõna. Selline seisukoht ignoreerib keele olemust“ (Hint 2012, 82). Kahtlemata oli Aaviku programm etteantud mahus teostamatu, ent paljud kaasaegsed pidasid rahvuslike keeleteaduslikku utopiat saavutatavaks ning andsid oma panuse selle teostamiseks, vt näiteks Ira Lemberi mälestusi „Taaskohtumine Johannes Aavikuga“ (Lember 2019, 895).

Hindi kriitilisele tõlgendusele võib vastukaaluks tuua Aaviku programmi tasakaaluka ning sügava käsitluse Martin Ehala artiklis „Keeleuuenduse piirid ja analoogia“ (Ehala 2012). Tuginedes Royal Skouseni analoogia-põhise modelleerimise kontseptsioonile, selgitab autor eesti keele uuendamisprogrammi aluseid ja konkreetseid lahendusi ning selle erakordse edu põhjuseid analoogsete katsete taustal (9–29).

5 Vt Aaviku eessõna Gogoli jutustuse „Portree“ tõlkele (Hirmu ja õuduse jutud XXII: 46).

6 Näiteks: „Objekti eriti panen tähele Russelli romaani [William Clark Russell, „Hädaohtlikud ülesanded“] lugedes. Tõesti see objekt viib mind meeleheitele, eriti asesõnades. Sääb tuleb nominatiivi ja genitiivi ja akkusatiivi sagedane homonymism partitivismi sagedasti päris vajaliseks, just sõnus: kes, mis, ta. Sel[le]p[ärast] tuli täna mulle mõte, kas mitte ei saaks neist kunstlikult luua uut akkusatiivvormi. Sõnadest kes, mis näib seda ysna kerge. Need kunstlikult loodud akkusatiivid oleksid: *ken*, *min*, või lihtsalt *ke*, *mi*, mitmuses *kelled*, *milled* [. . .] olen mõtelnud [ja seda juba ammo], kas vahest mitte „tend“ [. . .]. Aga veel parem oleks see „tend“ jätta partitiiviks ja luua akkusatiiviks mingi uus vorm, näit[eks] „ten“ või „tan““ (Aavik 2014, 221). Kavandatud uuendused realiseerimist ei leidnud, ilmselt eksisteeris isegi Aaviku enda jaoks teatud innovaatilise piir.

keeleuenduse propageerijaid Aavik ei leidnud: kõik abimehed petsid nii või teisiti tema lootusi ega suutnud vastata tema kõrgetele standarditele.

Aavik ja eesti kultuur: päästeplaan

Samamoodi toimis ka uuenduste praktiline elluviimine: kaasaegne eesti kirjandus, millesse Aavik suhtus kriitiliselt, ei vastanud tema ettekujutusele peenest, elegantsest stiilist, solvas tema keeletunnetust ja ilumeelt. Veel 1920. aastal kirjutas ta:

Ka meie uusim kirjandus irriteerib mind. Otse pööraselt irriteerib. Meil pole yhtki tõsist arvustajat väljaspool seda voolu. Nad teevad mida tahavad ja publikum omas naivuse[s] võtab selle kõik jaunina rahana [?]. Tulevane kirjandu[s]loolane saab tingimata põlglikolt ironiseerima meie praeguse kirjand[us] publikumi maitset, kes säärast sodi laseb endalle kaela ajada ja seda tõsiselt võtab, kogoni lugu peab ja vaimostset on. Visnapuu on edev ja ylespuhut ja longus [?] vigurdaja, Under familjööös, Semper snobistlik voolu pastishöör. Tunnet, tõsist tunnet, ilo, kunsti pole neil yhelgi. (Aavik 2014, 217)

Siinkohal tuleb mainida, et nimetatud autorid kuulusid Siuru rühmitusse, kus keeleuendus, isegi radikaalne, oli osa poetilisest programmist. Eesti keele ja kirjanduse mahajäämust nägi Aavik rahvusliku hariduse puudumises ning vajaka-jäämises rahvustundest, mis tema arvates pidi innustama täiuslikkuse saavutamisele, milleta ükski kirjandus eksisteerida ei saa.

Täiuseiha, perfektsionismi pidas Aavik oma isiksusele iseloomulikuks jooneks. Väljastpoolt vaadatuna võib seda iseärasust, nagu mulle näib, vaadelda mõneti teisel moel. Toon mõned näited, kus Aavik näeb ennast prohveti ning peaaegu et rahvuse päästja rollis. Näiteks 21. juulil 1918 on Aavik kirjutanud päevikusse:

Ka vaimostab mind lugemiko idee. Üleeile formuleerisin endas [. . .] mõtte, et niisuguse[s] kavas ja vaimos kirjutet lugemik päästab meie rahvuse, ja jälle mulle näib, et see saaks olema ainolaadne maailmas, et nii peen[t], nii hääd ei ole meil ühelgi muul rahval maailmas. Minus hakkab ikka enam ja enam see megalomaaniline vaade pinda võtma, et minus on midagi suurt, geniaalset, nimelt mis intellekti selgusse ja peenusse puutuv. Mul on kogoni tundmus kujonen[d], nagu oleksin tuleviko inimene, mitte praegosest ajast, kus olen anakronism, *dépaysé*. Vahest alles 1960–80 Eestis hakatakse mind täieliselt mõistma ja hindama. Ja ses ajajärgus oleksin omas loomulisemas miljööös. (Aavik 2014, 131)

Sarnases võtmes esitas Aavik teisigi ettevõtmisi (neid oli kahtlemata väga palju – hulk sõnaraamatuid, poleemilised artiklid ja brošüürid, traktaadid, õpperaama-

tud). Keelereformi lõppeesmärgiks oli tekitada keel, mis koondab endas kõiki „kultuurikeelte“ väärtusi ning koguni ületab neid, s.t kujuneb kõige ilusamaks, peene- maks, kõige rafineeritumalt väljendusrikkamaks jne. Oma tööd „kultuurikeele“, elegantse ja uuendatud keele looja, toimetaja ja kriitikuna pidas Aavik vältimatuks rahvuskirjanduse arenemise tagatiseks.⁷ Aavik hindas oma panust kõrgelt, vt näiteks päevaraamatu sissekannet 15. juunil 1919: „Eesti valitsus peaks mulle siit pääle kyll võimalikoks tegema kooliorjusest vabaneda, et saaksin kogo oma energia käita kirjandoslikoks toimingoks. Siis võiksin yhe aasta jooksul enam toota kui viimase nelja aasta sees kokko“ (Aavik 2014, 184).

Omaenese ilukirjanduslikus loomingus (peale ühe olulise erandi⁸) Aavik mõtetest kaugemale ei jõudnud, seepärast sai ta keeleuuenduse ja rafineeritud stiili praktilisi õppetunde jagada vaid võõraste tekstide toimetamise või nende eesti keelde tõlkimise kaudu.

Aaviku tõlgetest on kirjutatud samuti seoses üldisemate küsimustega (vt eel- poolmainitud Tiina Aunini uurimust Edgar Allan Poe retseptsioonist Eestis (Aunin 1999), Antoine Chalvini artiklit „Johannes Aavik ja prantsuse keel“ (Chalvin 2008, 112–113) ning vastavaid katkendeid tema raamatus (Chalvin 2010, 58–61), Irja Laine magistritööd „Johannes Aaviku keeleuuendus Mika Waltari „Sinuhes“ võrdluses Piret Saluri tõlkega“ (Laine 2011) jt). Kõik nimetatud autorid on esile tõstnud Aaviku tõlkestrateegia erilisust. See ei sobitu vastandamismudelisse, mida kirjeldas Friedrich Schleiermacher („Über die verschiedene Methoden des Übersetzens“, 1815) ning mis on tõlkekontseptsioonidele lähtepunktiks tänapäevani (nt Lawrence Venuti käsitlused). See on kahe suundumuse, „kodustava“ tõlke ja „võõrapärastava“ tõlke vastandamine. Põhjuseks on ilmselt Aaviku kui tõlkija keskendumine eesmärgile, mis ületab tavaliselt (või üldiselt) tõlkele esitatavaid ülesandeid: Aavik ei tõlgi mitte teksti, mis peaks asetuma eesti kultuuri tekstiruumi, vaid püüdleb keele tõlkimise poole, eesti keeleressursside suurendamise poole tõlgitava teose originaalkeele arvelt, ent autori idiolekt jääb tõlkija huvisfäärist välja.

7 Aaviku päevaraamatu sissekannete põhjal otsustades pidas ta ennast ainukeseks, kes võis öelda tõe kaas- aegse eesti luule kohta. Vt päevikusissekandeid 7. ja 31. mail 1921. a seoses artikliga „Eesti uusima luule nõr- kused“, mis trükkis ilmus pealkirjaga „Puudused uuemas Eesti luules“ (ilmsus osadena ajakirjas Eesti Kirjandus 1921. a juulist kuni 1922. a septembrini; hiljem eraldi väljaandena): „Ja olen ainos Eestis, kes võimeline [. . .] Yldse oleks see mu broshyyr niisugune põhjalik luule-kirjanduse arvostus, millist ei ole yhelgi muul rahval“ (Aavik 2014, 247–248).

8 Selleks erandiks on esseeromaan „Ruth“ (1909), mille peategelane oli omal moel autori naissoost teisik, isikustatud ettekujutus tema „targa ja arenenud“ naise ideaalist. Et siin ei ole tegemist puhta kirjandusega, viitab Ruthi kui tegelase ilmumine päevikusissekannetesse, milles Aavik unistab metseenist, kes hakkab – ja tingimata *incognito* – toetama teda nii majanduslikult kui ka moraalselt. Samasugused süžeed ning tegelased tulevad Aaviku päevaraamatus ette korduvalt.

Aaviku tõlkestrateegiat ei saa pidada „võõrapärastavaks“, kuna tõlkes esinevate uudissõnade aluseks ei ole mitte originaalteksti leksikaalsed komponendid, vaid tõlkija sõltumatud kalkultatsioonid. Juhindudes omaenese ettekujutusest „hea“ eesti sõna ehitusest ning häälikusümbolismist, konstrueeris Aavik näiteks uue sõna *roim* normatiivse, ent tema arvates „naiivse“ liitsõna *kuritegu* asemele, tõlkides Fjodor Dostojevski „Kuritööd ja karistus“ „Hirmu ja õuduse juttude“ seerias avaldamiseks.⁹ Uudissõna loomise mehhanismi on Aavik kolmel leheküljel üksikasjalikult kirjeldanud raamatus „Keeleuuenduse äärmised võimalused“ – mitte seoses Dostojevski tõlkimisega, vaid kui sõnaleiutamise näidet (Aavik 1974, 82–85). „Eesti keele käsiraamatu“ (2007) autorid toovad selle sõnaloome juhtumi näiteks fonee-tika väljendusrikkusest:

Uue tehistüve loomisel tuleb arvestada häälikkuju ekspressiivsust. Aavik oskas seda teha ja on korra isegi üle pingutanud. Kombineerides uut sõna *kuriteo* asemele, alustas ta seda jõulise ja rameda *r*-ga, lisas „sügava ja tumeda, peagu koleda“ diftongi *oi* ja lõpetas mitte klusiili, vaid kestva konsonandiga, „mis annaks sõnale enam õudset järelkaja“. Kokku tuli sõna *roim*, mida keeletarvitajad ei seosta enam näiteks taskuvargusega, vaid üksnes mõrva vm raske kuriteoga, ning raha väljameelitav pettur on küll *kurjategija*, aga mitte *roimar*. (EKK 2007)

Situatiivse konteksti arvessevõtmine süvendab minu arvates hinnangut sellele neologismile. Aaviku tõlke lugeja puutus uudissõnaga kokku seal, kus originaalis seda polnud (*преступление* on stilistiliselt neutraalne kirjakeelne sõna). Tekkis muidugi hoopis teine semantiline efekt, kuid tõlkijale ei olnud see oluline, kuna teda ei huvitanud mitte *t e k s t* (Fjodor Dostojevski romaan), vaid *k e e l* (uuendatud eesti keel).

Samamoodi ei saa Aaviku tõlkeid vaadelda ka „kodustava“ tõlke paradigmas, sest tõlgete keel ei ühtinud ei normi ega tavadega ning ei saanud seetõttu olla tajutav neutraalsena, teksti iseloomu siluvana. Ent tema „teistsugusus“ juhatas tõlkija (ja/või toimetaja), mitte originaali ja tema autori juurde.

Sari „Hirmu ja õuduse jutud“: üldine programm ja vene segment

Alates 1910. aastate keskpaigast, kui vaidlused keeleuuenduse ümber olid täies hoos, hakkas Aavik avaldama sarja nii enda kui ka mõttekaaslaste ja õpilaste ilukirjanduslikest tõlgetest, mis pidid vastama uutele põhimõtetele. Sarja väljaannetes eelnes tõlketekstidele keeleuuenduste loend, uudissõnade seletused olid antud

⁹ Romaani fragmentaarsete tõlkele pani Aavik pealkirjaks „Roim ja karistus“, 1929. a ilmunud A. H. Tammsaare täispika tõlke pealkiri on „Kuritööd ja karistus“.

joonealustes märkustes, tekstile järgnesid keelelised kommentaarid ja seletused ning rohkem või vähem põhjalikud ülevaated tõlgitavatest autoritest. Sari oli mõeldud keeleuueenduste propageerimiseks ning oluliseks teguriks lugejate juurdemeehitamisel pidi olema selle teema – sari kandis nime „Hirmu ja õuduse jutud“ (Kalda 1971, 153–154; Raag 2008, 149). Aastatel 1914–1928 ilmus kokku 24 nimetust, autorite seas Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, Friedrich Schiller, Gustav Meyrink, Ambrose Bierce, Arthur Conan Doyle, Guy de Maupassant, Prosper Mérimée, Auguste Villiers de l'Isle-Adam, Juhani Aho, Rodolf Toepffer. Vene kirjanikest olid sarjas esindatud peamiselt klassikud:

- nr 5 (1915): Nikolai Gogol „Vii“; Ivan Turgenev „Viirastused“; Leonid Andrejev „Hädakell“;
- nr 7 (1917): Mihhail Lermontov „Fatalist“;
- nr 13 (1924): Aleksandr Puškin „Potiemand“; Ivan Turgenev „Võidurõõmsa armastuse laul“; Aleksandr Kuprin „Kurat“¹⁰;
- nr 22 (1928): Nikolai Gogol „Portree“;
- nr 23 (1928): Fjodor Dostojevski „Roim ja karistus: valit kohti romaanist“.

Siinkohal võib mainida, et väljavalitud avantüristlike, müstiliste ja dramaatiliste süžeede taga (kõige selle taga, mis tavaliselt assotsieerub laiade masside „vulgaaarse“ maitsega) ei peitunud alati üksnes soov lugejat põneva lektüüri kaudu märkamatuks uute keelevormide juurde juhatada. Valikut määras ka väljaandja esteetiline ning kultuuripoliitiline programm.

Nagu öeldud, eesti kirjandust Aaviku arvates tollal veel ei eksisteerinudki, või õigemini, seda, mis oli, ei saanud pidada täisväärtuslikuks kirjanduseks. Aavik kirjutas juba artiklis “Tuleviku eesti keel” 1912. aastal:

Me ei karda järelikult mitte keelt „moonuta“. Jah, me „rikume“, me „barbariseerime“ teda – võhiku vaatepunktilt – paljude ennekuulmata ja arusaamata neologismidega, kõiksugu harjumata ja esialgul võõrastavate vormidega. See julgus peab olema. Muidu ei nihku keel aastakümnil paigast ja põeb vanu nõrkusi edasi. (Aavik 1912, 174–175)

Küsimusele, kas ei peitu selles oht eesti kirjandusele, mis pärast keeleuueendust võib tunduda viletsa ja veidrana, vastas Aavik järsult (artikkel on üldse kirjutatud provokatiivses toonis): „Meil ei ole midagi ohverda! [. . .] Meil ei ole siis midagi

10 Esimeses väljaandes (1911) on Kuprini jutustuse pealkirjaks „Kurat“, hiljem trükiti jutustus pealkirjaga „Hirm“. Pealkirjad on toodud autori, s.t Aaviku kirjaväis.

kaota, vaid kõik võita!”, sest seni ei ole eestlastel olnud ühtegi ilukirjanduslikku, teaduslikku või muud sõnalist teost, millest võiks kahju olla (Aavik 1912, 178). Sama mõtet kordas Aavik oma manifestis „Keeleuuenduse äärmised võimalused”: „Kirjutatan seda a. 1915. – ja a. 1924 ei leia siin midagi muuta“ (Aavik 1924a, 138).

1918. aasta 21. augustil, kui „Hirmu ja õuduse juttude” sari juba ilmus, kirjutas Aavik oma päevaraamatus seoses Siuru albumi avaldamisega:

Aga ma arvan, et kui küllalt raha käes, võiks kõik siurud ignoreerida. [. . .] Kui mul oleks kapital, siis asutaksin kirjastuse, mis kirjastajaks pääasjalikolt ilokirjanduslikko ja õpetlikko tõlkekirjandust. Uusima algupärase kirjanduse väljaandmiseks võiks olla mõni muu kirja[st]us [. . .] meie praegune algupärane kirjandus ei või muud olla kui halb ja jääb seks veel mitu aastat. Seda ei tahakski kirjastada. (Aavik 2014, 150–151)

Siurulaste hukkamõistmise põhjuseks Aaviku poolt ei olnud mitte ainult nende rõhutatult modernistlik hoiak, vaid ilmselt ka „rahvustunde” puudumine. Aaviku enese väitel oli modernism talle võõras, mida võib näha ka tema hinnangust Oscar Wilde’ile samas päevikukatkendis:

[. . .] olgogi et Wilde mulle üleüldse väga ei meeldi: kergats, Dendy, kergatslikkude ja kergete paradokside – pahupidi pöördud trüüsmide – sepitseja. Aga võtan selle töö enam rahatööna ja ühtlasi juhuseks ingliskeele õppimiseks. (Aavik 2014, 151)

Ometi sümpatiseeris Aavikule Edgar Allan Poe – romantik ja dekadentide eelkäija, keda erinevalt teistest sarja autoritest tõlkis Aavik ise ja palju.¹¹

Aaviku kirjanduslikud hinnangud on kahtlemata sügavalt subjektiivsed. Aavik oli esteet ja tema arusaamad keelest tuginesid Wilhelm Humboldti rahvusromantilistele ideedele (keel ei ole mitte ainult rahva vaimu produkt, vaid ka teadliku tegevuse vili, *ergon*), seega valitses Aaviku jaoks keele, kunsti ja poliitika vahel täiesti seaduspärane seos. Need ideed kõitsid Aavikut kogu tema eluea jooksul, vt näiteks 1942. aasta detsembri paiku tehtud ning seitse aastat hiljem, 1949. aasta novembris ümberkirjutatud sissekannet „Ideepees”:

Olles kyll ise rahva, ta iseloomu, psyyhhika, ajaloo ja loodusliko olukorra produkt, loob rahvuskeel oma iseärasuste, erilaadi ja omapäraga erilise mõtlemisstiili, ja mõjub nõnda seda keelt

11 Aaviku suhtumine modernismi ja modernistidesse, samuti dekadentlusesse on eraldi teema, mille käsitlemist on juba alustatud (vt artikleid „Ruthile” pühendatud kogumikus (Randvere 2006) ning Mirjam Hinrikuse spetsiaalseid uurimusi (Hinrikus 2011; 2015)).

emakeelena kõnelevate inimeste psüühikase, andes neile kõigile teatava keelelise värvingo. Nii on kõik samasse rahvusesse kuuluvad isikod keeleliselt tänteeritud oma psüühikas. (Aavik 2010, 223)

Ning kui keele ja kultuuri tasandil ei ole rahvus saavutanud kõrget arengutaset, siis see tähendab, et ta ei ole küps ka poliitiliseks iseseisvuseks, omariikluseks. Väga näitlik on selles suhtes Aaviku repliik Eesti Vabariigi väljakuulutamise järel (päevaraamatu sissekanded 28. novembril ja 10. detsembril 1918), kui ta ütleb, et ei tundnud suurt vaimustust, sest omariiklus on Eesti jaoks enneaegne, et ühiskond tervikuna, iseäranis aga haritlaskond, ei ole veel selleks valmis; veelgi enam, haritlaskond kannab süüd ülejäänud rahva mahajäämuse eest:

Vaheajal sündind tähtis ajalooline pööre: oli vabariigi kuulutamine. Siiski mina suurt vaimustust ei tunnud [. . .]

Praegone seltskond, meie „intelligents“ ei ole veel väärt seda iseseisvust. Ta saab selle väärima alles 20–30 aasta pärast. Praegone vaimuhõredus ja labasus seda veel ei teeni. Ja kuigi teatav osa intelligentsi seda nüüd küll ihkab ja seks töötab, siis ei ole selle taga veel rahva, laiemi hulka pinevil püüdu, ja siin on süüdi see intelligents, eriti juhid ise... (Aavik 2014, 166)

Enda sõnul nägi Aavik „teatud allegoorilist vastavust“ keeleuuenduse ja rahva poliitiliseks iseseisvuseks valmisoleku vahel ning seostas ühiskonna arengut üheselt keele arenguga:

Päälegi näen mingi allegoorilist vastavust keeleuuendus[e] ja rahva küpse olo [vahel] poli[it]iliseks iseseisvuseks: niisama kui meie seltskond veel nii vähe aru saab kujo tähtsusest, ei ole ta veel väärt saama riigikorda, kus ainovalitsejana esineks Eesti keel. (Aavik 2014, 167)

1. mail 1920 arendas Aavik oma päevaraamatus seda mõtet edasi, mis minu arvates iseloomustab eredalt tema kultuuripoliitilisi arusaamu. Tegelikkus ei küündinud tema ettekujutuseni eesti rahva tulevikust ning riigikorraldusest, mistõttu suhtus Aavik poliitilisse reaalsusesse skeptiliselt:

Mind imestab, et Eesti vabariik nii kaua püsib. See on otse paradoksaalne. Nähtavasti on selle põhjuseks harukordselt soodsad olud, konjunktuurid. Muidu ei oleks meie inimesed seda iial teind. Idealismist see küll ei ole. Eesti vabariik on tekkind ja pysind, et meie vastased naabrid – Saksa ja eriti Vene – nii võimato nõrgad on. (Aavik 2014, 215)

Aavik avaldas arvamust, et hiljem, kui vaenlane kogub taas jõudu, puhkeb taas maailmasõda, milles Eesti kaotab oma iseseisvuse. See kaotus Aavikut ei hirmutanud, sest sel teel pidid rahvust ees ootama tähelepanuväärsed kultuurilised saavutused:

Ja vahest oleks see kõrgemas ja kaugemas mõttes koguni kasulik, kui Eesti iseseisvus ajotiselt kaoks. Olen mõelnud, et keele tulevik (s.o. keeleeuenduse tulevik) ses[ti] võidaks. Kui nyid iseseisvus jääb, siis on karta, et keeleline reaktsioon hakkab pään töstma ja see tõttu ametlikult palju vähem uuendet keel triumfeerib. Iseseisvuse kaotusega aga kaoksid ka kõik ametlikud võimkonnad, kes võiksid siin seadusandlikult ja politseilikult oma mõjo maksma panna. Ja pääle selle, vahest mõjuks seesugune tagasilöökk ka moraalselt tervendavalt. Olen kindel, et alles siis, uue rahvusliko hädaoho ja surve ajal, algaks meie tõsine, tihe ja soliidne rahvuslik ideoloogia [. . .]. (Aavik 2014, 216)

Nagu näha, ei olnud keel Aaviku jaoks üksnes „masin“, vaid ka rahva vaimu kõrgeim väljund, mille nimel rahvas, „rahvuslik keha“ võib alluda distsiplineerivatele meetmetele. See, kes töötab keelega – sõnameister, keelemeister – omandab loogiliselt võttes demiurgi staatuse, kelle missiooni täitmisest sõltub rahvuslik eksistents.

Sellised vaated ei kujunenud Aavikul üksnes eesti kirjanike suhtes. Veidi varem, 23. või 24. augustil 1918 käis ta Igor Severjanini luulekontserdil, mille järel kirjutas päevikusse oma mõtted kaasaegsest modernistlikust kunstist tervikuna ja vene modernismist sealhulgas. Modernism on Aaviku sõnul kultuuri „rasvumise“, liigitootmise tulemus, kui originaalsuse otsinguil ning tarbija võitmise tuhinas oli kunst jõudnud kõige meeletumate veidrustereni, dekadentsini ning – viimasel ajal – futurismini:

Ühtki hingelist sügavust, tõsidust, soliidust, suurt tõsist, soliid ideed enam ei olnud; mingisugune äraeland café, restoraani ja boheemi vaim, millele kirjandus ainult teatavaks snobistlikoks koketeriiks, millega endid huvitavamaks teha, et siis seda enam erootikat maitsta. Kõik huvi läks lõpuliselt viimaseks välja. Kergatsmeelseid roppusi ja rõvedusi aeti suust välja teatava väljakutsuva bravuuriga. [. . .] Venemaal jatkasid need kirjanduslikud veiderdajad (nagu Severjani[n]) oma tantsimist põleval vulkaanil veel suuremal hurjusel; nende pöörasused näisid veel nagu ülduvat. Ja siis Venemaa küps esineses [?] kokko varisema. Tõesti, kus seltskond kergemeelselt pidutses ja priiskas, kui teised „isamaa“ eest kannatasid ja surid, ja kus luuletajad oma roputsemist jatkasid, ei võind mitte püsida. Mis Venemaaale on sündind, selle on ta teenind, kõik ta seltskonna kihid! Paras, paras talle! Nüüd nad lõikavad seal kõik, mis nad on külvand. Jah, nad kõik, nii ülemad, kui alamad. Ministrist, Suurvürstist kuni viimse dvornikuni ja mushikini. Nad kõik on

olnud (mõni harv erand välja arvatud) lohakad, laisad, egoistid, rumalad, sensuaalsed, lõbohimolised, hoolimatamad jne. Venemaa saab kõigile olema hoiatavaks eeskujuks. (Aavik 2014, 154–155)

Nagu mulle näib, ei ole see väide tähelepanuväärne mitte ainult modernismi mittetunnustamise ning ebasümpaatia poolest „homse hunni“ vastu, kes vaid hilja-aegu lakkas olemast impeeriumi hegemoon, vaid ka selle omapärase estetismi tõttu, mis nõudis rahvuslikku valgustamist. Sisuliselt olid Aaviku etteheited rahvale, kes ei küündinud rahvusliku teadvuseni, ning haritlaskonnale, kes oli unustanud oma missiooni, ühesugused nii eestlaste kui venelaste puhul. „Kirjanduslike veiderdajate ja snobide, dekadentide ja futuristide“ tulevast saatust nägi ta sarnasena: sõda teeb õhu puhtaks, pühib nad kõik minema ning kätte jõuab uus ajastu, mis loob uue kunsti.

Siis tuleb puhtahingelisem ja elotõsisem aeg, kus tõsisisuline raske kunst jälle valitsevalle kohale tõuseb. Siis muidugi on ka meie Tuglased ja Visnapuud korraka elotõsiseks saand ja hakkavad kergatsust siunama. Praego aga jätkavad inertsia mõjul veel sõjajaeelseid traditsioone. (Aavik 2014, 155)

Need Aaviku väljautlemised heidavad valgust sarja üldisele mõttele, mida toimetaja omistas „Hirmu ja õuduse juttudele“, aga ka vene kirjandusklassika osale selles.

Sarja valikus domineerivat „laiadele rahvahulkadele mõeldud“ žanrit käsitles toimetaja omal moel. Aavikut tõesti köitis teravasüzeeline kirjandus ning ta tellis kastide viisi prantsuse, inglise jm raamatuid, et täiendada „Hirmu ja õuduse jutte“ (poolehoiu sellise kirjanduse vastu säilitas Aaviku ka hiljem). Ent põnevus, dramatism, „õuduse“ moment ei ole sugugi mitte ainult laiatarbe- ja lihtkirjanduse omadused, neid jooni võib kanda ka „kõrge“ kirjandus, see kirjandus, mida Aavik nimetas „raskeks“ ja „tõsiseks“, „tõsisisuliseks“. Selles suhtes ei ole üllatav, et sarjas ilmus katkend Dostojevski¹² romaanist ning hilisemad plaanid nägid ette piiblilegendide avaldamist.

Nagu öeldud, oli toimetaja-koostaja jaoks sarjal oluline tähendus. See oli osa keeleuendusest, mida Aavik pidas oma missiooniks ning mille realiseerumisest olenes rahvuse tulevik. Sellise tõlgendamise valguses ei paista Aaviku kavatsus viia

12 Nagu teada, olid Dostojevski romaanid geneetiliselt seotud laiatarbekirjandusega ning süžeed pärinesid ajalehtede kriminaalkroonikast, mis loomulikult mõjutas nende kaasaegset retseptiooni.

sari 50 väljaandeni (ideaalis sajani) liiga enesekindlana, sest siis saanuks sellest enneolematu, imeline fenomen, maailmatähtsusega sõna otseses mõttes. Lisaks keelelisele kasvatusesele olid „Hirmu ja õuduse jutud“ mõeldud kujundama eesti lugejas rahvustunnet ning „puhtamat“ ja „tõsisemat“ maailmavaadet – seda, mida väljaandja veendumuse kohaselt ei saanud anda eesti algupärane kirjandus, olles kaldunud mängu modernismiga.

Pärast sunniviisilist venestamist eelmistel ajalooperioodidel oli Eesti ühiskond vene kirjanduse suhtes pigem tõrjuv – näiteks keeldusid mõned raamatukogud vene kirjandust vastu võtmast. Vene kirjanduse avaldamine niisugusel taustal vajab loomulikult lahtiseletamist. Arvestatava osa vene kirjandusest „Hirmu ja õuduse jutude“ sarjas tõlkisid Aaviku õpilased¹³ ning tema ise ainult toimetas. Pääaegu kõik autorid – Puškin, Lermontov, Turgenev – kuulusid tsaariaegse kooliprogrammi lektööri hulka. Sarja kavandati juba 1910. aastatel, kui vene kirjanduslikku kaanonit vahendati „rahvuslikesse ääremaadesse“ keisririigi õppeasutuste kaudu. Tõsi, Turgenevit esindas lugemikes „Bežini aas“, mitte „Laul võidutsevast armastusest“, Puškinit – „Kapteni tütar“, mitte „Potiemand“, Gogolit – katkendid „Surnud hinged“ ja „Tarass Bulba“, mitte „VII“ ja „Portree“. Üksnes Dostojevskit, kes kooliprogrammi ei kuulunud, tõlkis Aavik ise.

Sarja esimene tõlge vene keelest, Nikolai Gogoli „VII“, ilmus juba Vene keisririigi ajal 1915. aastal. Järgmine tõlge, Mihhail Lermontovi „Fatalist“, ilmus VII andes revolutsiooniaastal 1917. Revolutsioonijärgsetel ja esimestel iseseisvusaastatel langes väljaannete ilmumissagedus järsult (1914 – kaks annet, 1915 – kolm, 1916 – üks, 1917 – neli, 1918 – mitte ühtegi, 1919 ja 1920 – mõlemal aastal üks, 1921–1923 – mitte ühtegi). 1924. aastal sarja väljaandmine taaselustati Puškini, Turgenevi ja Kuprini tõlgete ilmumisega. Poliitiline ja kultuuriline situatsioon olid selleks ajaks radikaalselt muutunud, ent Aavik ei hakanud muutma kavandatud kirjastamisplaani ning loobuma vene kirjandusest, kuna tema jaoks olid olulisemad tõlke, mitte originaali keelelised ja stilistilised parameetrid. Tõlkimise käigus töötles „keelemasin“ võõrast materjali, pööras selle „omaks“, tegi sellest oma mehhanismi osa. Tõlked täitsid funktsionaalse asenduse rolli Aaviku veendumuse kohaselt siis veel ebapiisavalt arenenud rahvuskirjandusele. Seetõttu ei ole mingit vastuolu selles, et 1942.–1943. aastatel okupeeritud Tallinnas, hirmus Punaarmee

13 Magnus Evald Pärn tõlkis Puškini „Potiemand“, Karl Kesa – Turgenevi „Võidurõõmsa armastuse laulu“, Agnes Kauts – Kuprini „Kuradi“. „Potiemand“ tõlkijat Magnus Evald Pärna ei olnud tõlke avaldamise ajal enam elus – 1919. aastal põgenes ta Tartu kooliõpilaste pataljonist rindele ning langes esimeses lahingus sakslastega. Nekroloogi paigutas Aavik väljaande lõppu tõlgete ja keelekommentaariumide järele (Aavik 1924b, 80–81). Samas väljaandes on ka teine, Rudolf Peerna nekroloog, kes oli samuti Aaviku õpilane ja järgija. Peerna tõlgitud oli Lermontovi „Fatalist“ sarja VII väljaandes.

sissetungi ees, tõlkis Aavik „enda jaoks“ talle eriti lähedast Ivan Turgenevit, muuhulgas tema proosaluuletuse „Vene keel“.

1944. a põgenes Aavik Rootsi ning Eesti kultuuri sovetiseerimisega katkes Ees-
tis tema ilukirjanduslike tõlgete ajalugu – need kõrvaldati käibelt ning asemele tulid
uued, nõukogude formaalsetele ja ideoloogilistele nõuetele vastavad tõlked vene
kirjandusklassikast. Ometi on Aaviku kui Eesti esimese „keeletehnoogi“ roll, tema
töö teadlase, toimetaja ja tõlkijana piisavalt oluline, et tõstatada edaspidi küsimus
tema mõjust nendele uutele tõlgetele ning täiendada sellega eesti kultuurilugu.

Aavik Dostojevski tõlkijana

Dostojevski ilmumine temaatilises seerias on täiesti ootuspärane: Aavik on
märkinud tema romaanide spetsiifilist eripära, mis tegi need „teravasüzeelisteks“
ning köitvaks. Kirjas Friedebert Tuglasele 1909. aastal kirjutas Aavik, et peen ning
rafineeritud stiil kahjustab „fakti vägevust“ (silmas on peetud kunstilist fakti),
„põrutavust“ „puhtalt psühholoogiliku mõju ja väärtust“ (Aavik ja Tuglas 1990, 27).
Vastupidise näiteks toob Aavik nimelt Dostojevski:

[. . .] ma olen juba ennegi mõne teise kirjaniku puhul järgmise tähelepaneku teinud, mis õige
huvitav on kunstitöö psühholoogia kohta: kunsti-, iseäranis nimelt ilukirjandusline töö mõjub
oma sisuga seda vähem, mida enam märgata on, et ta stiililine tahab olla. Dostojevski mõju on
just selle läbi osalt seletatav, et ta stiili teha ei püüa, vaid et stiil nõnda ütelda nägemata ja
objektiivlik on. (Aavik ja Tuglas 1990, 28)

Hilises päevikusissekandes Vsevolod Krestovski romaani „Peterburi mülkad“
(„Петербургские трущобы“) kohta kirjutas Aavik, et põnevusromaanii jaoks on „eri-
liselt huvitav ja sobiv“ selline „vene dostojevsklik atmosfäär“:

[...] just Peterburi (ja vahest ka Moskva) ja yldse Vene dostojevsklik atmosfäär on eriliselt huvitav
ja sobiv põnevusromaanidele. See romaan – sellane kujotelm on mul sellest kujonend – on min-
gisugune põnevus-Dostojevski. (Aavik 2010, 47)

Aaviku asetamine sellisesse konteksti ei räägi sugugi tema alahindamisest.
Aavik üldiselt hindas sellist kirjandust ning pidas selle tõrjumist iganenuks ning
snobistlikuks. Palju aastaid pärast „Hirmu ja õuduse juttude“ seeria lõpetamist kir-
jutas Aavik, et ta hea meelega valmistaks ette uue seeria, mis koosneks põnevusro-
maanidest (vt lähemalt Aavik 2010, 46–47). Eelnev tsitaat Krestovski kohta on võetud
selle sarja valikute kirjeldusest. Dostojevski romaanid puuduvad selles, ilmselt
seetõttu, et need ei tundunud autorile piisavalt „põnevad“. Vaatamata sellele paigu-

taks Aavik nad „ideaalsesse raamatukokku“ tema poolt üksikasjaliselt kirjeldatud „ideaalses kaumatis“¹⁴:

Ja nõnda võiks säääl lugeda suure mõnuga Aho nii kodukaid meeleolulaaste, Poe õudset ja pooleks fantastilist „Ookeani saladust“ ning ta sisult nii eriskummalisi, aga stiililt nii rahulikke novelle, Dostojevski syngeid ja romantilisi inimviletsuse romaane (sest viletsuski on neis romantiline), Piiblit ja Imitatit, Shakespeare'i draamasid ja Saksa klassikoid... (Aavik 2010, 86)

See sissekirjutus on pärit hilisemast ajast, ent järelsõnas Dostojevski tõlkele „Hirmu ja õuduste juttude“ XXIII väljaandes 1928. aastal on kirjanikku iseloomustatud sarnases võtmes:

Tõsine, range ja syngemeelne kirjanik... Ta kirjanikujumi esineb meile kui päikseta ja tume soomaastik, lohutu ja salapärane, kust hoovab uimastavaid ja kahjulikke auramisi, sumpja ning madala, peaaegu videvikulise taeva all... [. . .] Ehk kyll realist, pyydev kujutada ainult elu, tõelist, igapäevast elu, mõjub ta ometi peaaegu kui fantast, kui õudusejutu kirjanik, masendavamalt ja piinavamalt kui Poe, tumedamalt ja syngemalt kui liivamehe unistaja Hoffmann. (Aavik 1928a, 43)

Edasi tsiteerib Aavik Eugène-Melchior de Vogüé tuntud monograafiast „Le Roman Russe“ (1886) Dostojevski välimuse kirjeldust („vene talupoja, tõeline Moskva mužiki nägu: tõmp nina, väiksed silmad, mis kulmude alt vilkusid kord syngel, kord mahedal läikel, lai laup“) koos sellele järgnenud kokkuvõttega:

Sellane kirjanik võis tekkida ainult Venemaal, sel hiigla maa-alal, ses inimeste ookeanis, kus välise halli, peaaegu yhetaolise massi all valitsevad teravaimad vastandid, aasialik toorus ja julmus heldind sydamehäduse ja haletsevusega, lihalikem elumaitsmine askeetliku keeldumusega, protesti ja vastuhakkamise vaim buddistliku loobumise ja kristliku alandlikkusega, pillav luksus halli vaesusega, – maa, kus äärmine kultuuriline raffineering ja lääne-eurooplus, vabamõttelisv ja revolutsioonilisv asus kõrvuti reaktsioonilise ja tsaristliku, peaaegu mustasajaliku vaimuga. (Aavik 1928a, 43–44)

Aaviku sõnul tulenevad need kontrastid vene hinge eripärast, kalduvusest enesepaljastamisele, püüdlusest millegi ebamäärase ja kättesaamatu poole. Ning see „stagneeruv soo“ ei ole elutu – „nende surnud vete all käärivad ja valmivad laiaula-

14 Aaviku romaan „Ruth“ räägib ideaalsest naisest. Nähtavasti oli utoopiate konstrueerimine Aavikule omane, kuulub ju tema keeleuuenduslik projekt samasse paradigmasse.

tuselised salased alavoolud, millest aeg-ajalt pinnale kergib ja puhkeb kummalisi vulle“ (Aavik 1928a, 44). Tasub vaid aset leida mingil vapustusel ja soo muutub ookeaniks, milles seguneb kõik. Sellest soost, nagu arvas Aavik, ammutas Dostojevski oma värvikaid tegelaskujusid. Ookeaniga võrdles ta aga bolševike revolutsiooni, sidudes seega otseselt Dostojevski ja revolutsiooni, kirjanduse ja poliitika.

Sellisel Dostojevski ja tema loomingu interpretatsioonil võis olla muidki allikaid peale de Vogüé monograafia. Enam tõenäoline on mõjutus Georg Brandesilt, keda Noor-Eesti kirjanikud tundsid ning au sees pidasid (see küsimus vajaks edaspidist uurimist). Aavikul on Dostojevski, mõistagi, dekadentlik ja modernistlik, s.t dekadentide ja modernistide poolt tõlgendatud (võib uurida, kas ta oli tuttav Vladimir Solovjovi, Vassili Rozanovi, Dmitri Merežkovski väljaütlemistega Dostojevski kohta, rääkimata juba sellest vene romaania kirjanikust huvitatud kohalike kirjanike arvamusetega). Tõenäoline on samuti autoriteetse kirjanduskriitiku Nikolai Mihhailovski mõju. Mihhailovski ei olnud modernist, kuid oma tuntud artiklis esitas ta Dostojevskit kui „julma annet“ (Mikhaylovsky 1882). Aavik, kes loetles järelesõnas „tüüpe“ Dostojevski romaanides, nimetas esimeste seas halastamatuid egoiste ja julmi liiderdajaid (Jepantšin, Valkovski, Svidrigailov, Fjodor Karamazov), mitte heasüdamlikke märtreid, kes julmuse ja egoismi tõttu kannatasid, ent ohverdasid end siiski teiste heaks (Makar Devuškin, Ivan Petrovitš „Alandatutest ja solvatutest“, vürst Mõškin) (Aavik 1928b, 44). Vogüé tsitaatide arvu ja paiknemise järgi otsustades lähtus Aavik siiski enamjaolt tema käsitlustest.

Aavik seob Dostojevski loominguga eripära tema elu- ja perekonnalooga (isa joomine ja surm mõrtsuka käe läbi, venna joomine, ema suremine tuberkuloosi, langedõbi, lapsepõlv haigla vaestemajas jne). Ta kirjeldab võrdlemisi põhjalikult pöördelisi momente kirjaniku elus: hukkamise ootamine Semjonovski väljakul, sunnitöö, „Vaeste inimeste“ edu, järgnev kriitikute pettumine jne. Aavik ei olnud kursis mitte ainult kirjaniku romaanide ja jutustustega, vaid ka „Kirjaniku päevikuga“, kuid on teinud oma ülevaates vigu: romaani „Alandatud ja solvatud“ pealkiri on moonutatud („Haavatud ja alandatud“), kindral Jepantšini ja vürst Valkovski asemel on tal „kindral Jepantski“ ja „vyrst Valovski“. Ei ole raske oletada, et need vead on tingitud kas pöördtõlkest või siis sellesama Vogüé lugemisest prantsuse keeles.

Aaviku lähenemine Dostojevski tõlkimisele kannab minu arvates prantsuse kriitikult pärineva Dostojevski kui „sünge“ ja „julma“ kirjaniku tõlgenduse pitsarit. „Kaatorga Jereemias või hullumaja Shakespeare“ – lõpetab Aavik artikli Vogüé sõnadega. Tõlkija valis romaanist kolm katkendit – Raskolnikovi unenäo, mõrva ja kohtumise Svidrigailoviga – ning andis neile oma pealkirjad: „Vene toorus (Raskolnikovi unenägu)“, „Mõrv“ ja „Salapärase väisur“. Teise katkendi tõlkimisest võttis osa Vladimir Paivel, vaimulik Saaremaalt (1875–1960), kes andis usuõpetust Aavikuga

samas gümnaasiumis ning kes kirjutas ka vaimulikku muusikat. Paiveli panus tõlkmisse vajab täpsustamist, kuid igal juhul on väljaande üldpõhimõtted välja töötanud Aavik, sarja autor ja põhiline tõlkija.

Keeleliselt on tõlge väga täpne ning järgib originaali võimalikult lähedalt. Olulisemad on need transformatsioonid, mis tulenevad katkendite valimisest tõlkimise jaoks. Kõige julmemate ja süngemate stseenide valimine romaanist, süžee kokkuvõtte ning Dostojevski loomingu üldine tõlgendus järelsõnas loovad Dostojevskist ettekujutuse kui „hirmu ja õuduse“ kirjanikust, haiglaste ja tumedate nähtuste maailmast, mis üldjoontes vastas sarja kontseptsioonile. Kirjanduslik aines esines siin vahendina keeleuueenduse propageerimisel. Sümptomaatiline on XXIII ande lõpus Aaviku teravalt poleemiline avaldus Johannes Voldemar Veski „Õigekeelsuse sõnaraamatu“ vastu: „Protest Õigekeelsuse sõnaraamatu vigade ja nende maksmapanemise vastu byrokraatliku surve abil“ (Aavik 1928b, 52–53).

Veel ühe kaudse tõendi Aaviku vene keelest tõlkimise eesmärgipärasusest võime leida kõige hilisemas päevikusissekandes, kus ta võtab kokku oma suhtumise Dostojevskisse. Aavik deklareerib, et selliste tegelaste hädad ei ole teda kunagi liigutanud, „psühhologismist“ vaimustumist pidas aga snobide pärusmaaks.

Dostojevski tegelane Raskolnikov ta romaanis „Roim ja karistus“ aga rikob oma hingerahu ja elu omaenese maniaklike kujotelmade ja ideedega. Temal pole füüsiliselt ega aineliseltki veel viga midagi. Tal on ema ja õde, kes ta eest võivad hoolitseda, talle häda korral koguni raha saata. Raskolnikov on venepäraselt laisk, lodev, tyhja unistaja. Talle võiks ytelda: „Tee tööd, anna kasvõi eratunde, kirjota, tõlgi midagi raha teenimiseks! Ära vedele ja ära tyhja unista!“ Sellepärast on mind Dostojevski jututegelaste hädad alati jätnud enamvähem kylmaks. Snobidele aga need Dostojevski psühholoogitsemised just meeldivad, sest nemad ei tunnegi huvi inimeste tõeliste õnnetuste ja viletsuse vastu; neid huvitab ainult „kirjandus“. (Aavik 2010, 685)

Aaviku huvifääris jäi ilukirjandus, vähemasti vene kirjandus, teisele plaanile. Esikohal oli eelkõige keel – rahvuskeel, mille suhtes tal olid radikaalsed uuendusplaanid.

1929. aasta suvel ilmus Dostojevski romaan täies mahus A. H. Tammsaare tõlkes, mis jättis varju Aaviku fragmentaarse tõlke ning sai eesti tõlkekirjanduse kanooniliseks tekstiks. Teised Aaviku tõlked vene kirjandusest jäid kas ilmumata (nagu rida Ivan Turgenevi tõlkeid) või tõrjuti tagaplaanile; kordusväljaandeid ei ilmunud ning asemele tulid uued tõlked (eriti nõukogude ajal, kui poliitemigrantide teoseid ei lubatud trükki). Sellised ajaloolised tingimused tõid kaasa ebapiisava tähelepanu Aavikule kui vene kirjanduse tõlkijale. Minu arvates on Aaviku tööd kultuuri-loomiselt huvipakkuvad, ennekõike tema esteetilise kontseptsiooni realiseerumine,

mis, olles sügavalt omas ajas, on siiski eredalt omanäoline (Aaviku kirjanduslike hinnangute spetsiifikat on lühidas kontseptuaalses artiklis märkinud Maie Kalda (Kalda 1971)). Mitte vähem huvipakkuv pole Aaviku tõlgete vastuvõtt ning tõlgendamise kaasaegsete poolt ning nende võimalik mõju vene kirjanduse retseptatsioonile ning järgnevale tõlkepraktikale Eestis.

Tõlkinud Olga Sudajeva

Allikad

- Aavik, Johannes. 1912. „Tuleviku eesti keel.“ – *Noor-Eesti* 4, 170–179. Tartu: Noor-Eesti.
- . 1924a. *Keeleuuenduse äärmised võimalused*. Tartu: Istandik.
- . 1924b. „Mälestussõnad kahele lahkund keeleuuendusesõbrale ja kaastöölisele.“ – *Hirmu ja õuduse jutud* 13, 80–82. Tartu: Istandik.
- . 1928a. „Feodor Dostojevski.“ – F. M. Dostojevski, *Roim ja karistus. Valit kohti romaanist*. Hirmu ja õuduse jutud 23, 43–49. Tartu: Istandik.
- . 1928b. „Protest Õigekeelsuse sõnaraamatu vigade ja nende maksmapanemise vastu byokraatliku surve abil.“ – F. M. Dostojevski, *Roim ja karistus. Valit kohti romaanist*. Hirmu ja õuduse jutud 23, 52–53. Tartu: Istandik.
- . 1974. *Keeleuuenduse äärmised võimalused*. Teine, muutmata trükk. Stockholm: [s. n.].
- . 2010. *Ideepe. Johannes Aaviku ideede päevik*. 2010. Koostaja ja peatoimetaja Helgi Vihma. [Tallinn].
- . 2014. *Päevaraamat 1916–1929*. Ette valmistanud ja kommenteerinud Olavi Pesti. Tartu.
- Aavik, Johannes; Friedebert Tuglas. 1990. *Kultuurilugu kirjapeeglis. Johannes Aaviku ja Friedebert Tuglase kirjavahetus*. Koostanud ja kommenteerinud Helgi Vihma. Tallinn.
- Aunin, Tiina. 1999. „Poe in Estonia.“ – *Poe Abroad: Influence, Reputation, Affinities*, toimetanud Lois Davis Vines, 26–30. Iowa: University of Iowa Press.
- Chalvin, Antoine. 2008. „Johannes Aavik ja prantsuse keel.“ – *Methis. Studia Humaniora Estonica*, nr 1–2. *Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus*, koostanud Marin Laak, Sirje Olesk, 104–115. <https://doi.org/10.7592/methis.v1i1-2.461>.
- . 2010. *Johannes Aavik et la rénovation de la langue estonienne*. Bibliothèque finno-ougrienne 19. Paris.
- Ehala, Martin. 2012. „Keeleuuenduse piirid ja analoogia.“ – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 58, 9–29.
- Hinrikus, Mirjam, toim. 2006. *J. Randvere „Ruth“ 19.–20. sajandi vahetuse kultuuris*. Tallinn.
- . 2011. „On decadent Europe and the Intellectual Identity of Young Estonia: J. Randvere’s *Ruth* and Friedebert Tuglas’s *Felix Ormusson*.“ – *Interlitteraria* 16 (2): 483–501.
- . 2015. „J. Randvere’s ‘Ruth’ as an Example of Literary Decadence and the Quintessence of Young Estonia’s (1905–1915) Modern Ideology.“ – *Interlitteraria* 20 (2): 199–214.
- Hint, Mati. 2012. Hilise Aaviku radikaalne keeleuuendus. – *Keel ja Kirjandus* 55 (2): 81–102.

- Kalda, Maie. 1971. „Johannes Aaviku kirjandusehinnangud.” – *Üheksa aastakümme: pühendusteos Johannes Aavikule*, koostanud Helgi Vihma, Karl Mihkla, 153–156. Tallinn: Valgus.
- Laine, Irja. 2011. *Johannes Aaviku keeleuuendus Mika Waltari „Sinuhes” võrdluses Piret Saluri tõlkega*. Magistritöö. Tallinna Ülikool, romaani-germaani keelte ja kultuuride instituut. Tallinn.
- Lember, Ira. 2019. Taaskohtumine Johannes Aavikuga. – *Looming* 6: 895–897.
- Lange, Anne. 2015. *Tõlkimine omas ajas: Kolm juhtumiuuringut eesti tõlkeloost*. Tallinn.
- Mikhaylovsky, Nikolay. 1882. „Zhestoky talant.” – *Otechestvennye zapiski* 9: 81–123; 10: 249–273.
- Raag, Raimo. 2008. *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlex.
- Sisask, Kaia. 2008. „Mõningaid tähelepanekuid Johannes Aaviku kirjanduslikust prantsuse-orientatsioonist ja tõlkegevuse spetsiifikast.” – *Methis. Studia Humaniora Estonica*, nr 1–2. *Noor-Eesti kümme aastat: esteetika ja tähendus*, koostanud Marin Laak, Sirje Olesk, 116–124. <https://doi.org/10.7592/methis.v1i1-2.474>.
- Stepanishcheva, Tatyana. 2018. „Tsel i sredstva: russkaya literatura v serii Yokhannesa Aavika „Hirmu ja õuduse jutud” (statya pervaya).” – *Serebryany vek v russkoy literature i kulture kontsa XIX – pervoy poloviny XX veka. K 90-letiyu so dnya rozhdeniya Z. G. Mints*. Acta Slavica Estonica X: Studia Russica Helsingiensia et Tartuensia XVI, 328–344. Tartu.
- Tauli, Valter. 1982. *Johannes Aaviku keeleuuendus: kriitiline ülevaade*. Stockholm: Eesti Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Venuti, Lawrence. 2008. *The Translator's Invisibility: A History of Translation*. London; New York: Routledge.
- Vihma, Helgi. 2000. *Johannes Aavik ja eesti keeleuuendus: bibliograafia 1901–1996 = Johannes Aavik and Estonian language innovation: bibliography 1901–1996*. Tallinn: Johannes Aaviku Selts.

Tatjana Stepanišševa – PhD, Tartu Ülikooli slavistika osakonna teadur. Peamiste teaduslike huvide hulgas on 19. sajandi vene kirjandus, kirjandusliku kaanoni ajalugu, kultuuridevahelised kontaktid.

E-post: [tatjana.stepanishcheva\[at\]ut.ee](mailto:tatjana.stepanishcheva[at]ut.ee)

Johannes Aavik and Russian Literature: Biographical, Cultural and Ideological Contexts

Tatjana Stepanishcheva

Keywords: Johannes Aavik, programme of “linguistic renewal”, literary translation, Estonian-Russian cultural contacts, Fyodor Dostoyevsky.

This article examines Johannes Aavik’s relationship with Russian literature as a translator and as a reader. It provides a description of the general traits of Aavik’s literary translations: for Aavik, they served primarily as a tool for the renewal of his first language – Estonian, so he was less concerned with the style and poetics of the originals than with his own linguistic innovations. However, his selection of texts for translation was conditioned by biographical, cultural and ideological factors, which this article attempts to reconstruct. The specific relevance of the relationship of the Estonian and Russian cultures in the first quarter of the 20th century prompted Aavik to choose Russian literature. As the article demonstrates, this had complex ties with the cultural and political situation in Estonia at the time.

Aavik was highly critical of Estonian literature’s contemporary status and considered renewal of the literature to be one of the tasks of linguistic renewal. He was certain that his linguistic work and translations would set Estonian literature on the right path and contribute to the development of national self-consciousness. As part of Aavik’s linguistic utopia, he published the book series “Hirmu ja õuduse jutud” (*Tales of Fear and Terror*, 1914–1928) which included translations from various literatures, including Russian.

Aavik became familiar with Russian culture at the time of Estonia’s forced Russification when all schools had to adopt Russian as the language of instruction. After a short period of studying ancient languages at the University of Tartu, Aavik was obliged to continue his education at the Nizhyn Pedagogical Institute (Ukraine), which did not contribute to the development of his interest in Russian culture. To the contrary: in those years and in those following, he was most interested in French and Finnish culture, although he was also familiar with both classic and contemporary (modernist) Russian literature.

After Estonia gained independence in 1920, the time arrived for a re-assessment of the national intelligentsia’s relationship with Russian culture. Aavik was consumed by his project of large-scale renewal of the Estonian language, and he saw literature in general as a tool for the promotion of his ideas. He loved thrillers and assumed that these would attract a mass readership – thus, he chose works by authors such as E. T. A. Hoffmann, Friedrich Schiller, Gustav Meyrink, Ambrose Bierce, Arthur Conan Doyle, Guy de Maupassant, Prosper Mérimée, Auguste Villiers de l’Isle-Adam, Juhani Aho and Rodolf Toepffer for translation and publication in the “Tales of Fear and Horror” series. The Russian authors included in the series were primarily classics such as Alexander Pushkin, Nikolay Gogol, Mikhail Lermontov, Ivan Turgenev, Fyodor Dostoyevsky, and Aleksei Kuprin, but the texts chosen were not those traditionally represented in school curricula. The majority of the translations were done not by Aavik himself, but rather by his students (he taught at a school for several years), while Aavik was

responsible for choosing the texts, editing the translations as per the programme of “linguistic renewal”, and preparing afterwords and commentaries.

This article examines in closer detail a translation made by Aavik himself and, in part, by his former classmate, the priest Vladimir Paivel – several fragments from Fyodor Dostoyevsky’s novel *Crime and Punishment*. It argues that Aavik’s translation does not fit into the classification of “domestication vs. foreignization” in translation, as the translator was mostly concerned with the linguistic and stylistic aspects of the Estonian text, not with the original. In the process of translation, the “language machine” (as Aavik termed it) reworked foreign material, making it “its own” – a part of its own mechanism. Thus, the national origin of literary material became a factor of little importance. This is especially notable in view of the fact that Aavik considered literature to have a direct link with political processes. He held the opinion that the level and main vectors of literary development served as indicators of the status of national sentiment and directly influenced the political life of the nation. The article provides numerous examples of such judgements which are first and foremost based on Russian material. Aavik saw a direct link between the work of Dostoyevsky and the formation of revolutionary sentiments in Russia, and between Russian modernist poetry and the social explosion in the late 1910s. It can be claimed that he considered Russian “literature-centredness” to be among the causes of the revolution. However, this did not keep Aavik from holding Ivan Turgenev’s literary work in the highest regard, and he even worked on translations of Turgenev in Tallinn during the Soviet occupation in 1942–1943, as well as in his later years of emigration in Sweden.

Tatiana Stepanishcheva – PhD, Researcher, Department of Slavic Studies, University of Tartu. Research interests: 19th-century Russian literature, history of the literary canon, intercultural contacts.

E-mail: tatjana.stepanishcheva[at]ut.ee